

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כ, תשכ"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

עיוני לשון בשירת התקופה הספרדית

וְהַמְשָׁכִיל בְּדַת אָמוֹן וְחֻקֵּימָת

לְשׁוֹן קֹדֶשׁ וּבְלִשׁוֹן הָעַרְבִים

(„זמן אור“, אלעזר הבבלי)

קיצורים בציוני מקורות

1. אבולעאפיה = גן המשלים והחידות, מהדורת ד' ילון, ירושלים תרצ"ב—תרצ"ז.
2. אלפאסי = גיאמע אלאלפאטי לרי דוד בן אברהם אלפאסי, מהדורת ש' סקוז, ב' כרכים, פילדלפיה 1936, 1945.
3. פרחון = מחברת הערוך לרי שלמה בן אברהם הידוע בן פרחון, פרסבורג תר"ד.
4. רמב"ע = משה אבן עזרא, שירי החול, מהדורת ח' בראדי, ברלין תרצ"ה.
5. רשב"ג = שירי שלמה בן יהודה אבן גבירול, מהדורת ביאליק—רבניצקי, ברלין תרפ"ד—תרפ"ה.
6. שירמן = ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, תל-אביב תשט"ז.
7. שרשים = ספר השרשים לרי יונה בן גנאה, מהדורת ב"ז באכר, ברלין תרנ"ו.

אָבֵל¹ — יתר על כן, אדרבה

למלית אבֵל כמה משמעויות: אכן, אולם, הן. בימי הביניים נוספה לה משמעות חדשה בהשפעת אחותה הערבית „בל”¹. אחרי שלילה היא באה במשמעות: למעלה מזה, אדרבה.

כשיצא ר' שמואל הנגיד בבחרותו מקורדובה למסעותיו בעולם כדי לאסוף תורה ודעת, האשימוהו חבריו, שהוא יוצא לסחור את הארץ ולעשות הון. ועל זה קובל הנגיד:

וְלֹא יִדְעוּ מִרְעֵי סוּד לְבָבִי / אָבֵל לֹא דִבְרוּ רְעֵי בְּדַעָה

(„גשמה מאשר”, שירמן, ח”א עמ' 83, 8)

— עניינו: לא זו בלבד שלא ירדו לעומק כוונתי, אלא למעלה מזה, דבריהם נטולי היגיון ובינה.

ר' שלמה אבן גבירול, בוודויו ב„כתר מלכות”, כשהוא בא לפרט חסדי המקום עליו, הריהו אומר:

וְאַחֲרֵי צֵאתִי לְאַוִיר הָעוֹלָם לֹא עֲזַבְתִּנִי / אָבֵל כְּאֵב חוֹמֵל גְּדֵלְתִנִּי
(רשב”ג, ח”ב עמ' 73, 295—296).

ר' יהודה הלוי מספר בפלאי הבריאה ואומר על הארץ, שתלה אותה אלהים על בלימה.

וַתַּעֲמֵד / עַל לֹא יְסוּד / אָבֵל תְּלוּיָה עַל בְּלִימָה

(„יחו לשון”, שירמן, ח”א, עמ' 529, 21).

ובתשזכותיו על טענות יריבו, שהוכיחו על שהוא עזקה לארץ־ישראל, מציג לו ריה”ל את השאלה:

1. בערבית بل

הִישׁ לָנוּ בְּמוֹרָח אוֹ בְּמַעֲרָב / מְקוֹם תְּקוּהָ נְהִי עָלֵינוּ בְּטוֹחִים
 אֲבָל אֶרֶץ אֲשֶׁר מְלֵאָה שְׁעָרִים / לְנִגְדָם שְׁעָרֵי שַׁחַק פְּתוּחִים
 («דבריך במור עובר», שירמן ח"א, עמ' 493, 15—16).

שום משמעות לא תהלום כאן את אבל לבד מ"יתר על כן", והיא מחברת יפה בין שני הבתים. מעלתה של א"י היא לא רק בכך, שהיא משמשת מקום מבטחים יחיד ליהודים. למעלה מזה, היא מלאה מקומות מקודשים ושערים המכוונים כלפי שערי שמים.

ולא בשירה בלבד מצינו שימוש זה. ר' יהודה אבן תיבון מעתיק ב"ספר השרשים" («מרק», עמ' 275) את פירוש בן ג'נאח לכתוב "חבורות פצע תמרוק ברע" (משלי כ, ל) כך: אדם שלשונו חלקה ורכה, אך מחשבתי נפסדת, משול הוא לחבורות, ופעולתו כפעולתם. "כי הם מכאיבים ואינם מניחים ולא מעבירים את האיבה ואת השנאה, אבל הם מוסיפים בה" [דשון המקור: אי אנה מולם לא מסכך ולא מדהב לדחקד ואלגל בל זאיד פיהמא]. אבל עניינה, "אדרבה". בלשון חכמים באה אבל אחרי שלילה, אלא שהוראתה היא ניגוד רגיל: "ואין מברכין לפניה, אבל מברכין לאחריה" (ברכות טז ע"א).

אחז"ל — לקח

ר' סעדיה גאון תרגם בכמה כתובים במקרא את אחז בשרש הערבי (אח'ד)², ותלה בו הוראה של לקיחה, ולא של

2. בערבית أخذ

אחיזה והחזקה בלבד. כך, למשל, תרגם את הכתובים: «חיל אחז ישבי פלשת» (שמות טו, יד); «ויאחו צדיק דרכו» (איוב יז, ט); «יאחו בעקב פח» (שם, יח, ט) ומקראות אחרים בתהלים (מח, ז; עג, כג; עז, ה; קיט, נג). כמוהו עשה גם אלפאסי בעל האגרון (ח"א, אחז, עמ' 63, 158; 64, 163), ואף בעל תפסיר קהלת, שתרגם באותו שורש את הכתוב «כדגים שנאחזים במצודה רעה» (קהלת ט, יב; חמש מגילות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב). וכך השתמשו בו גם משוררי ספרד.

על העלם הנאה, המזמר ומנגן במשתה ושובה את הלבבות ביופיו ובזמרתו, שר ר' משה בן עזרא:

שְׁמָעָה זָמַר / מְפִי נָגַן / מְשָׁרִים אֵל / אֲתוּ פָּצָה
מִבְּהִיל לְפֹת / בְּפָנֵי סֵהַר / אֲחֹז דְּעוֹת / עֵת פִּיּו פָּצָה

(הרמב"ע עמ' שלו, סי' מח)

«אחז דעות עת פיו פצה» — פירושו: כשהוא פותח פיו בזמרה, הוא לוקח דעתם ושולל בינתם של המאזינים.

א ב נ ג ב י ר ו ל ש ר ב מ כ ת מ ע ל מ ש ו ר ר ש ג נ ב מ ש י ר י ו :
וּגְבַת וְאַחֲזַת חֲרוֹזֵי / וּבְרַפִּיךָ בְּךָ רְפוֹת וְכוּשְׁלוֹת

(שירמן, ח"א עמ' 227, סי' ב)

בשיר לכבוד רב ששת בנבנשתי, אשר לו הקדיש ר' יוסף בן-זבארה את חיבורו «ספר שעשועים», מפליג המשורר בסיפור אהבתו אליו ומכריז, כי שעבד לו את גופו ולבו:

וְגַפִּי לְצַמְיִתוֹת לֹא מִכְרַתִּיו / לְבַל תֹּאמַר שְׁנַת יוֹבֵל גְּאֻלְתִּיוֹ
וְכֵן לְפִי אֲחֻזָּה לֹא נִתְּתִי / וְלוֹ שָׁב אֶל צְלָעִי, לֹא אֲחֻזְתִּי

(ספר שעשועים, מהדורת י' דוידוון, ברלין תרפ"ה, עמ' 2, 7—8)

אחזתיו — נאה לו הפירוש „לקחתיו, קיבלתיו”. כי
מאחר שנתן לבו נחלה לידידו, הרי גם אם ירצה הלב לחזור
לבין צלעיו, לא יקבלנו.

אברהם בן חסדאי כותב בגנות „החשק”,
המגביל את שיחות האוהבים רק לדברים טובים ונעימים:
„לא יבחר בלתי נועם הדברים / ולא יאחח כי אם הענינים
הנחמדים היקרים / כדי שישמע חשוקו ואהובו / ויוסיף גם
הוא לאהבה ולדבקה בו (בן המלך והנזיר, מהדורת א"מ
הברמן, ת"א תשי"א, עמ' 132). יאחח לפי עניינו הריהו „יקח”
בהקבלה ל„יבחר”.

אָנִי — ספינה אחת

מקובל בימינו לפרש אָנִי שבמקרא צי וקיבוץ ספינות,
אודם הראשונים סברו, שאָנִי היא צורה מקוצרת של אָנִיה
(אלפאסי, ח"א, עמ' 121, 56). את הכתוב „בל תלך בו אָנִי
שיט וצי אדיר לא יעברנו” (ישעיהו לג, כא) תרגם הארמי
„דלא תיזול ביה ספינת צידין ובורני רבתא לא תגזוניה”.
לפי זה פירש אָנִי ספינה אחת, במקביל ל„צי אדיר” (ספינה
גדולה). בעקבותיו תרגם ר' סעדיה „ספינת משוטים” (ספינה
מקד'אף), וכן בעלי המילונים: אלפאסי (ח"א, עמ' 121, 56),
בן ג'נאח („אנה”, עמ' 39), פרחון (מחברת הערוך, „אנה”)
והרדק (ספר השרשים, דפוס-צילום, ניו-יורק תש"ח, עמ' 71

22). אף רש"י (מלכים א' ט, כו; ישעיה לג, כא) פירשה כספינה אחת (י' אבינרי, היכל רש"י, כרך ב', תש"ט, עמ' מח), ובכתבי תל-אלעמארנה נמצאה „אני" כתרגום ל„אלף" (elepu = ספינה) (עיינ מילון בן יהודה עמ' 315, הערה 1).

כמותם עשו גם משוררי ספרד. ר' שמואל הנגיד מספר, בשירו „הלפושל ולנופל תקומה", על נס שנעשה לו בים, כאשר חיתיים עצומה עמדה להתנפל על האנייה, שהפליג בה. את ראשה הגדול הוא מתאר במלים:

וְרֹאשׁ לָהּ כְּאֵנִי שֵׁיט בְּמִדָּה / עֲלֵי פָּנִים מְנֻשָּׂאִים בְּרָמָה

(שירמן ח"א, עמ' 81, 30)

ודאי שהדימוי הוא לאנייה אחת.

ומעשה בר' משה בן עזרא, ששלח שיר ומליצה לר' חננאל בידי אחד מידידיו, שהפליג בים. כשבאה הבשורה אל המשורר, כי השליח טבע ועמו גם השיר, קונן עליו:

מְבֹשֵׁר כִּי אָנִי דִרְךָ בְּלִבֵּי־יָם / בְּשָׁלוֹם כְּאֲרֵי הַיָּם טָרְפוּ
וְצִי אֲדִיר אֲשֶׁר פָּרַשׁ לְנֶסוֹ / לְיַד מִזְרַח לְשׁוֹן גְּלִיו חֲטָפוּ

(רמב"ע, עמ' קפ, טו—טז)

פירושו: בישרני המבשר, כי הספינה, שעשתה דרכה בשלום בלב-ים, טרפה הים כאריה, והגלים חטפו את ספינת-המפרשים הגדולה, שהפליגה בחוף המזרח.

כשירד ר' יהודה הלוי בים לארץ-ישראל, כינה את הספינה, שפירש בה אני. בשיר התהילה שלו לרוח מערבי, המנשב במפרשי הספינה ומוליך אותה למחוז חפצה, הוא אומר:

אַל נָא תִרְפֶּה יָדְךָ מִן הָאָנִי / כִּי יִחַנֶּה הַיּוֹם וְכִי יִפּוֹחַ

(שירמן ח"א 504, 5).

או בשיר אחר, שבו הוא מדמה את הספינה המיטרפת בגלים
כשיכור מתנוודד מיין :

וְהָאָנִי כְּשָׂכּוֹר / יִתְעַתֵּעַ וַיִּהְפֹּר / בְּלִי הוֹן יִמְכֹּר / שׁוֹכְנֵי כְּתִיפֵי

(שם, עמ' 508, 37—38).

ואף בשירת הקודש השתמש ר' יהודה הלוי באני
כספינה. בפזמון ל"מגן" מחנן המשורר לפני המקום לחלץ מן
הגלות את כנסת ישראל, המשולה לספינה החותרת בלב-ים:

הַעֲתֵר יוֹם תְּעַתֵּר / חֲבַצֶּלֶת הַשָּׂרוֹן

כְּאֲנִי בְּלִב־יָם תְּחַתֵּר / לְהוֹצִיאָה לְבַצְרוֹן

(דיואן ריה"ל, שירי קודש, בראדי, ח"ג, תרע"ב, עמ' 248, 5—6)

על שום מה לא השתמשו המשוררים בצורה אניה, אם
כוונתם לספינה אחת? — נראה שהמשקל דחקם כאן.
במילונות ימינו פירשו בן-יהודה וגור אני — צי. כנעני קבע
אני בשני המשמעים: 1. ספינה, כלי-שיט; 2. צי, ואת אני
שבמקרא הוא מביא כאן.

הַחֶלֶק — הַכָּה

בריב, שפרץ בין אבן-גבירול לבין אנשי סרגוסה, תיאר
המשורר בשירו הנפלא "נחר בקראי גרוני" את יחסם של
אנשי העיר כלפיו בלשון זו:

זֶה יִשְׁקָה רוּשׁ פְּתָנִים / זֶה יַחְלִיק רֹאשׁ וַיִּנְיָא
יְשִׁים לְאַרְבּוֹ בְּקֶרְבּוֹ / יֹאמֵר לָהּ בִּי אֲדֹנָי

(שירמן, ח"א, עמ' 208, 21—22).

הסוגר בבית הראשון קשה. מכבידים על הבנתו הלשונית
"יחליק... ויניא".

ביאליק-רבניצקי פירשוהו "ישית לי בחלקות ויניא
ראשי בדברי חנופה". לפי זה הבינו יחליק כדברי חלקות
וחנופה, ואילו יניא סתמו ולא פירשו. פירושם דחוק, שכן
הדלת והסוגר תואמים זה לזה לא רק מן הצד הצורני (תקבולת
ואיזון), אלא אף מצד העניין. וכדרך שהדלת מצביעה על
התנהגות אכזרית גלויה (השקאת רעל פתנים ממית), כך גם
הסוגר. התנהגות של צביעות וחנופה אינה עולה בקנה אחד,
מבחינת אכזריותה ותוצאותיה, עם השקאת רעל שבדלת.
מלבד זה מקדיש המשורר ליחס הצביעות שבהתנהגותם את
הבית השני. שירמן פירשו: "זה ילטף את ראשך ובו בזמן
יהלמנו". האמת עמו בפירוש יניא = יהלום, כפירוש אבן-
עזרא לכתוב "שמן ראש אל יניא ראשי" (תהלים קמא, ה),
אלא שעדיין מתבקשת בסוגר פעולה אכזרית דומה לזו שבדלת.
ואכן, זו תימצא לנו, אם נפרש יחליק = יפה. את הכתוב
"מחליק פטיש" (ישע' מא, ז) תרגם הגאון: מכה בפטיש
(צ'ארב אלפטיס), במקביל לחברו "הלם פעם". יש להניח,
שהשתמש אבן-גבירול ביחליק במשמעות זו הוראה קרובה
לענייננו ליניא יש למצוא בפירוש הראב"ע לכתוב "ולמה
תניאון את לב בני ישראל" (במדבר לב, ז). שם פירשו:
"תניאון כמו תשברון". וכן יתפרש "יחליק ראש ויניא" —

יפה בראש וישברנו, והרי זו פעולה מקבילה, מבחינת חומרותה ותוצאותיה, להשקאת רעל.

ואגב, רשב"ג וראב"ע אינם היחידים המפרשים יניא = ישבור. גם הנגיד ורמב"ע הבינוהו כך. דב ירדן הבחין בה בשירי הנגיד והעלה כמה ציונים במילונו לשירתו (דיואן שמואל הנגיד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 433). רמב"ע שר בשיר חשק: למה יניאון לבבי למה (רמב"ע, עמ' רסא, ח).

(המשך יבוא)

אבא בנדויד

שְׁתִּילָה וּלֵא "הַשְׁתִּילָה"

בתלמוד ובמדרש יש הבחנה ברורה בין נטיעה, שאינה אלא נעיצה וקביעה בקרקע (נוטעים גם מסמרים, או יתדות של אוהל, ולא "שותלים"), לבין שתילה, שהיא לאחר עקירה ממקום אחר: *transplantation*. נוטעים נטע רך, או פנה, אבל שותלים שתיל, שפבר גדל ונתחזק במקום אחר. לפיכך השתילה נחשבת משובחת ובטוחה יותר מן הנטיעה. ואלה דבריהם (בבלי עבודה זרה יט ע"א למטה):

והיה כעץ שתול על פלגי מים (תהלים א, ג) — אמרי דבי (=אומרים של בית) רבי ינאי: "כעץ שתול", ולא כעץ נטוע; כל הלומד תורה מרב אחד, אינו רואה סימן ברכה לעולם.